

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Əlyazma hüququnda

XUDİYEVA GÜLŞANƏ SƏLİM QIZI

SABİR AZƏRİ YARADICILIĞININ İDEYA-BƏDİİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ
5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKİ – 2017

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
FƏRİDƏ RAMİZ qızı SƏFİYEVƏ

Rəsmi opponetlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
İFRAT SƏLİM qızı ƏLİYEVƏ

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
BƏDİRXAN BALACA oğlu ƏHMƏDOV

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Dövlət
Pedagoji Universitetinin
Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı kafedrası

Müdafiə «___»_____ 2018-ci il saat «__»-də Bakı Dövlət Universiteti nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru dissertasiyalarının müdafiəsini keçirən D.02.181 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1148, Bakı, Z.Xəlilov küçəsi 23, Bakı Dövlət Universiteti, əsas bina, II mərtəbə, Videokonfrans otağı.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat «___»_____ 2017-ci ildə göndərilmişdir.

D.02.181 Dissertasiya Şurasının T.H.Hüseynov
elmi katibi, filologiya üzrə
elmlər doktoru, professor :

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Altmışıncı illərdən başlayan “yeni nəsr” sosialist realizminin nəzəri-estetik prinsipləri çərçivəsindən kənara çıxmış və totalitar rejimə qarşı mənəvi qüvvəyə çevrilmişdir. Bu dövr ədəbiyyatı üçün milli özünüdərək probleminin və azərbaycançılıq təfəkkürünün bariz təzahürü xüsusilə səciyyəvidir. Həyat həqiqətlərinə sədaqət, insanın daxili “mən”inə, psixologiyasına diqqətin dərinləşməsi və s. altmışıncılar nəsrini üçün xarakterik əlamətlərdən biri idi. Bu dövrü əhatə edən ədəbi proses, ayrı-ayrı sənətkarlar və onların əsərləri haqqında xeyli sayda ədəbi-tənqidi, elmi-nəzəri məqalələr yazılmış, müxtəlif tədqiqatlar aparılmışdır. Lakin sovet dövründə ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqid sosialist realizmi prinsipinə əsaslandığından bəzi sənətkarların yaradıcılığı birtərəfli qiymətləndirilmişdir. Bu səbəbdən müstəqillik illərində sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatına yenidən nəzər yetirilməsinə, ədəbi-bədii nümunələrin bədii-estetik təsnifatına və həqiqi meyarlarla qiymətləndirilməsinə ehtiyac yaranmışdı. Bu boşluğu dolduracaq xeyli sayda elmi tədqiqat işi meydana gəlsə də, yazıçı Sabir Azərinin (1938-2010) yaradıcılığı haqqında nə sovet dönəmində, nə də müstəqillik illərində ətraflı tədqiqat aparılmamışdır. Sosial-psixoloji təsvir və təhlilin dərinliyi, milli-mədəni və mənəvi-etnik dəyərlərə olan həssas münasibətlə yanaşı əsərlərində milli özünüdərək və milli kimlik probleminə yaradıcı münasibət, milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərin vəhdətindən doğan ədəbi-bədii əsərləri Sabir Azəri yaradıcılığını müasir dövrümüz üçün daha da aktuallaşdırır. Belə ki, Ulu öndər Heydər Əliyevin dediyi kimi, “Biz Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərini ümumbəşəri dəyərlərlə zənginləşdirən və onların vəhdətindən doğan elm, ədəbiyyat, incəsənət əsərlərini, onları yarananları həmişə yüksək qiymətləndirmişik.”¹

¹ Heydər Əliyev. Müdrik fikirlər. Oktyabr 1998-2003 oktyabr. II kitab. Bakı 2000

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ayrılmaz parçası olan Sabir Azəri yaradıcılığının ətraflı və sistemli araşdırılması, müstəqil tədqiqat obyektinə çevrilməsi çağdaş ədəbiyyatşünaslığımızın və ədəbi tənqidimizin vəzifələrindən biridir.

S. Azəri bədii irsini ayrıca tədqiqat obyektini kimi aktuallaşdıran səbəblərdən biri yazıçının bədii yaradıcılığının müasirlik prizmasından təhlil olunmamasıdır. Sovet dövründə ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq yazıçının əsərlərini sosialist realizmi prinsipləri çərçivəsində dəyərləndirmiş, milli kimlik, soykökə qayıdış, milli mənəvi dəyərlərin təcəssümü məsələlərinə toxunulmamışdır. Sabir Azəri yaradıcılığının ideya-bədii xüsusiyyətlərinin yeni ədəbiyyatşünaslıq konsepsiyası əsasında təhlil olunması mövzunun aktuallığını şərtləndirən amillərdən biridir.

Sabir Azəri yaradıcılığı XX əsr Azərbaycan nəsrində milli özünüdərk probleminin inikası kontekstində təhlilə cəlb olunmalıdır. Belə ki, Azərbaycan ədəbiyyatında milliliyin təcəssümü, xalq ruhunun ifadəsi baxımından yazıçının nəsrini xüsusi önəm və çəkiyə malikdir. Sabir Azəri yaradıcılığını aktuallaşdıran amillərdən biri də xalqın milli şüur və mənəviyyatını, tarixi yaddaşını öz daxili mahiyyətində təcəssüm etdirməsidir.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqatın obyektini Sabir Azərinin bədii əsərləri, publisistik məqalələri, həmçinin yazıçının ədəbi irsi haqqında yazılmış elmi əsərlər təşkil edir. Sabir Azəri yaradıcılığının ideya-bədii xüsusiyyətlərinin təhlili isə tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Araşdırmada əsas məqsəd Sabir Azəri yaradıcılığını ətraflı tədqiq və təhlil etmək, çağdaş Azərbaycan nəsrinin inkişafındakı rolunu müəyyən etmək, sənətkar fərdiliyini, nasir kimi imkanlarını araşdırmaq, yaradıcılığının ideya-bədii xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdir. Həmçinin Sabir Azərinin həyat və yaradıcılığının timsalında sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm tarixi xüsusiyyətlərini də göstərmək tədqiqatın məqsədləri sırasına

daxildir. Dissertasiya işində Sabir Azəri yaradıcılığının obyektiv təhlili üçün aşağıdakı məsələlərə xüsusi əhəmiyyət verilib:

- Sabir Azərinin əsərlərinin geniş elmi-nəzəri təhlilini vermək, müasir Azərbaycan nəsrinin inkişafında yerini və dəyərini müəyyənləşdirmək;
- Sabir Azərinin əsərlərinin mövzu-ideya əhatəsini, obrazlar sistemini, sənətkarlıq xüsusiyyətlərini təhlil etmək;
- Yazıçının bədii irsinin mövzu problematikasını müəyyənləşdirmək və onun aktuallığını, müasirliyini şərh etmək ;
- Yazıçının əsərlərində milli ruhu, xalqı koloriti faktik materiallar əsasında təhlil etmək.
- “Tələbə məhbusun etirafları” romanı və “Ovçunun xatirələri” hekayələr silsiləsini avtobioqrafik nəsr nümunəsi kimi əsaslandırmaq.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqatın əsas mənbələrini Sabir Azərinin ədəbi irsi; hekayə, povest və romanları, publisistik məqalələri, müsahibələri, lent yazıları, ədib haqqında yazılmış müxtəlif mövzulu və istiqamətli elmi-nəzəri məqalələr, yazıçının çap olunmamış əsərləri, şəxsi arxivi təşkil edir. Həmçinin dissertasiyada toxunulan problemlərlə bağlı daha əvvəl yazılmış elmi əsərlər, monoqrafiyalar, dissertasiyalar və digər nəzəri materiallar da tədqiqatın mənbələri sırasına daxildir.

Mövzunun tədqiq tarixi. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin ədəbi-bədii irsi həm sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığında, həm də müstəqillik illəri filoloji fikrində diqqət mərkəzində saxlanılmışdı. B. Nəbiyev, P. Xəlilov, İ. Həbibbəyli, A. Hüseynov, Y. Qarayev, H. Ənvəroğlu, T.Əlişanoğlu, B.Əhmədov, T.Salamoğlu və s.² kimi tədqiqatçı alimlərin elmi əsərləri və tənqidi məqalələri bu mənada xüsusi önəm daşıyır.

² Nəbiyev Bəkir. Müasirlik və sənətkarlıq uğrunda. Bakı, Azərnəşr, 1966, 129s.; Xəlilov Pənah. Nəsrimizin üfüqləri. Bakı, Yazıçı, 1982, 182 s.; Hüseynov Akif. Sənət meyarı. Bakı, Yazıçı, 1986, 315 s.; Qarayev Yaşar. Meyar şəxsiyyətdir. Bakı, Yazıçı, 1989, 494 s.; Əlişanoğlu Tehran. XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası. Bakı: Elm, 2006; Salamoğlu Təyyar. Ən

Altmışıncı illərdə ədəbiyyata gələn və “yeni nəsr” nümayəndələrindən biri sayılan Sabir Azəri yaradıcılığı da ədəbi tənqidin diqqətindən kənar qalmamışdır. Yazıcının əsərləri haqqında Qulu Xəlilov, Bəkir Nəbiyev, Məmməd Qocayev, Xalid Əlimirzəyev, Rəhim Əliyev, Vaqif Yusifli, Cahangir Məmmədov, Taleh Həmid, Bəxtiyar Vahabzadə, Vasif Nəsiboğlu və s.³ tənqidçilər müxtəlif səpkili məqalələrlə çıxış etmişlər. Buna baxmayaraq yazıcının yaradıcılığı əsaslı və hərtərəfli şəkildə tədqiqata cəlb olunmamışdır. Bir sıra əsərləri isə, xüsusilə, yaradıcılığının son dövrlərinə aid ədəbi-bədii nümunələri ümumiyyətlə tənqiddən kənar qalmışdır. Sabir Azərinin bədii irsinin monoqrafik tədqiqi baxımından bu dissertasiya ilk təşəbbüs sayıla bilər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Sabir Azəri 60-80-ci illər Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında xüsusi rolu olan yazıçılardan olsa da, onun yaradıcılığı indiyə qədər ayrı-ayrı məqalələr səviyyəsində araşdırılmış, monoqrafik tədqiqata cəlb olunmamışdır. Bu dissertasiya işi Sabir Azəri yaradıcılığının ideya-bədii, sosial-psixoloji xüsusiyyətləri haqqında ilk sistemli, geniş elmi tədqiqat işi hesab oluna bilər.

yeni Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Bakı, Səda, 2012, 476 s.; Əhmədov Bədirxan. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı: mərhələlər, istiqamətlər, problemlər. Bakı, Elm və təhsil, 2015, 556 s.; Həbibbəyli İsa. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, “Nurlan”, 2007; Əlişanoğlu Tehran. XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası - Monoqrafiya. Elm, Bakı, 2006

³ Qulu Xəlilov. Həyatı yarımçıq öyrənəndə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., Bakı, 1975, 24 may.; Bəkir Nəbiyev. Dalanda kəşişən yollar. “Kommunist” qəz., Bakı, 1986, 1 aprel.; Xalid Əlimirzəyev. Mövzu və onun bədii həlli “Ulduz” jur., Bakı, 1973, N2.; Rəhim Əliyev. Həyat həqiqətinə sədaqət. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., Bakı, 1988, 1 aprel.; Vaqif Yusifli. Köhnə bir dalanda. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., Bakı, 1986, 4 aprel.; Cahangir Məmmədov. Yaddaşın səhifələri: “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., Bakı, 1982, 11 iyun.

İlk dəfə olaraq yazıçının S. Mümtaz adına Respublika Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində saxlanılan şəxsi arxivi üzərində aparılan ətraflı tədqiqatın nəticələri də dissertasiyanın elmi yeniliyi kimi verilə bilər. Tədqiqat prosesində yazıçının şəxsi arxivində saxlanılan çap olunmamış iki pyesi aşkarlanmış və ətraflı təhlil olunmuşdur. Həmçinin, yazıçının “Duman çəkilir” povestinin ilkin əlyazması ilə çap variantı arasında müqayisələr aparılmışdır. Bundan başqa dissertasiyada ilk dəfə olaraq Sabir Azərinin “Sonsuzluq”, “Tələbə məhbusun etirafları”, “Darıxan şəhər” və s. kimi əsərləri ətraflı şəkildə elmi təhlilə cəlb olunmuşdur.

Tədqiqatın yeniliyini şərtləndirən cəhətlərdən biri də yazıçı Sabir Azərinin sovet rejiminə qarşı sağlam müxalif görüşlərinin ətraflı araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsası. Dissertasiyada mövzuya uyğun olaraq müasir filoloji fikrin nəzəri-elmi nailiyyət və prinsiplərinə bu sahədə ədəbiyyatşünaslığın əldə etdiyi zəngin təcrübəyə istinad edilmiş, tarixi-filoloji və yeri gəldikdə müqayisəli təhlil metodundan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri-təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiyanın əsas elmi nəticələrindən yeni Azərbaycan nəsrinin təşəkkül və inkişaf istiqamətlərinin tədqiqində geniş istifadə oluna bilər. Tədqiqat işində 60-80-ci illər ədəbiyyatında, eləcə də Sabir Azərinin yaradıcılığında milli özünüdərk probleminin inikası, insan və cəmiyyət, insan və təbiət münasibətləri və s. kimi problemlər konkret faktlarla izah edilmişdir. Dissertasiyada sənədli bədii nəsrin əsas xüsusiyyətləri və Sabir Azəri yaradıcılığında avtobioqrafizm problemi tədqiq olunmuşdur.

Tədqiqat işi XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi məsələlərində, yeni ədəbiyyat tarixi, dərsliklər və dərs vəsaitləri yaratmaq işində dəyərli mənbələrdən sayıla bilər, həmçinin ali məktəblərin humanitar fakültələrində əlavə tədris vəsaiti kimi istifadə oluna bilər.

İşin aprobasiyası. Dissertasiyanın əsas müddəaları və araşdırılan problemlərin elmi-nəzəri şərhindən çıxarılan nəticələr müəllifin Azərbaycanda və xaricdə nəşr olunan müxtəlif dövrü mətbuat orqanlarında dərc olunmuş elmi məqalələrində, respublika və beynəlxalq səviyyəli konfranslarda etdiyi məruzələ-rində əksini tapmışdır. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Uni-versitetinin “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş elmi-nəzəri ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş”ində mövzunun aktuallığı, tədqiqat obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın mənbələri, mövzunun tədqiq tarixi, elmi yeniliyi, nəzəri-metodoloji əsası, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, aprobeasiyası, quruluşu göstərilmişdir.

“**Sabir Azərinin ədəbi irsində milli kimlik problemi**” adlı I fəsil iki yarım fəsildən ibarətdir. Birinci yarım fəsil “**Milli özünüdərk probleminin Sabir Azəri yaradıcılığında inikası**” adlanır. Bu yarım fəsildə Sabir Azəri yaradıcılığında milli özünüdərk problemini təcəssüm etdirən əsərlər araşdırmaya cəlb olunmuş və müxtəlif istiqamətdən təhlillər aparılmışdır.

Yarım fəsildə əvvəlcə görkəmli yazıçı, publisist, naşir və tərcüməçi Sabir Azərinin həyat yoluna nəzər salınmış, tərcüməyihəli haqqında qısa məlumat verilmişdir. Həmçinin yazıçının tələbəlik illərindəki ilk qələm təcrübələri və yaradıcılığının ilkin dövrləri haqqında da məlumat verilmişdir.

Sabir Azərinin “Duman çəkilir” povesti milli özünüdərk probleminin əks olunduğu bədii əsərlər sırasında xüsusi önəm və çəkiyə malikdir. “Duman çəkilir” povestinin əsas qəhrəmanı Cəlil bəy milli xarakteri təcəssüm etdirən obrazdır. Bu obraz vasitəsilə Azərbaycan xalqının milli-etnik dəyərləri xarakterizə edilmiş, mərdlik, kişilik, qürur, namus-qeyrət, vətənə bağlılıq, əxlaqi dəyərlərə sədaqət və s. kimi mənəvi dəyərlər ümumiləşdirilmişdir. XX əsr Azərbaycan nəsrində milli xarakteri təcəssüm etdirən obrazlar sırasında Cahandar ağa (“Dəli Kür”), Kərbəlayi İsmayıl (“Qarlı aşırım”) və s. obrazlarla yanaşı Cəlil bəy obrazı da özünəməxsus yer tutur. Tarixin təlatümlü və qanlı bir dönməndən bəhs edən “Duman çəkilir” povestinin qəhrəmanı Cəlil bəy obrazı sovet siyasi rejiminin manqurtlaşdırma siyasətinə qarşı yazıçının nümayiş etdirdiyi etiraz və müqaviməti idi. “Sabir Azərinin Cəlil bəy obrazı öz mərdliyi, şəxsiyyətinin bütövlüyü, həyatın bütün çətin anlarında mətinlik göstərməsi ilə yazıçının

müvəffəqiyyəti sayıla bilər.”⁴ Cəlil bəyin yaşatmağa çalışdığı mənəvi-əxlaqi dəyərlərlə həyat gerçəklikləri arasındakı ziddiyyət onu bütövlükdə faciəvi şəxsiyyətə çevirir.

“Duman çəkilir” povesti ilə İ. Şıxlının “Dəli Kür”, F. Kərimzadənin “Qarlı aşırım” romanları arasında məzmun və ideya oxşarlıqları mövcuddur. Cahandar ağa və Cəlil bəy obrazları milli psixologiyanın daşıyıcıları olduğundan onların düşüncələri və həyat hadisələrinə münasibətləri bəzi məqamlarda səsləşir. Bu iki əsərin müqayisəsi haqqında S. Azəri özü müsahibələrin birində belə qeyd etmişdir: ““Dəli Kür” böyük sənət əsəridir. Amma Cahandar ağa obrazını yaratmaq Cəlil bəy obrazını yaratmaqdan asan idi. Ona görə ki, Cahandar ağa XIX əsrdə yaşamışdı, Cəlil bəy isə bizim müasirimiz idi. Rejimin vurub-tutan çağında yaşayırdı.”⁵ S. Azəri sovet dövründə bəylərin sosial-sinfi mübarizə prinsipindən qaniçən mülkədar kimi təqdim və təlqin olunmasının qarşısını almağa çalışmışdır. “Sabir Azəri xoşbəxt yazıçıdır, çünki heç vaxt özünə, əqidəsinə, prinsiplərinə xəyanət etməmiş, konyuktura ədəbiyyatına meyllənməmiş, həyat həqiqətlərinə, əsl sənətə daim sadıq qalmışdır.”⁶

Yazıçının şəxsi arxiv fondunda “Duman çəkilir” povestinin iki əlyazması saxlanmaqdadır. Dissertasiyada povestin çap və əlyazma nüsxələri arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər ətraflı şəkildə şərh və təhlil olunmuşdur.

Milli özünüdərk probleminin təcəssümü zamanı folklor təfəkküründən bəhrələnmə Sabir Azəri yaradıcılığında da müşahidə olunur. Yazıçının əsərlərində xalq ədəbiyyatının təsirini əks etdirən maraqlı məqamlardan biri “Duman çəkilir”

⁴ Nəsiboğlu Vasif. Müasirlik mövqeyindən. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., Bakı, 1989, 20 oktyabr.

⁵ Azəri Sabir. İnsana inanmadan yaşamaq dəhşətdir. “Müsavat” qəz., Bakı, 2008, 18 mart.

⁶ Quliyev Aydın. Sabir Azəri haqqında düşüncələrim. “Bakı Xəbər” qəz., Bakı, 2008, 2 aprel.

povestində əks olunan ağac kultu (qarağac ağacı) ilə bağlıdır. Dissertasiyada Cəlil bəyin taleyi ilə həyətdəki quruyan qarağac ağacının aqibəti arasında paralellik aparılmışdır. B. Vahabzadə bu məqamı xatırladaraq qeyd etmişdir: “Bu kiçik epizod tükənməkdə olan bəyliyin faciəsini obrazlı şəkildə ifadə edir.”⁷ Qeyd edək ki, oxşar epizoda İsmayıl Şıxlının “Ölən dünyam” romanında da (Ömər Koxa köklü ağacın yıxılmasını görüb öz ölümünün yaxınlaşdığını anlayır – G.X.) rast gəlmək olar. “Duman çəkilir” povestində Cəlil bəyin həyatında qarağac ağacının quruması, nəhəng palıd ağacının cinayətə şahid olması (Qaçaq Hübətəin güllələnməsinin kənddəki tənha, nəhəng, qoca palıdın kölgəsində icra olunur – G.X.) kimi epizodlar müəllifin cəmiyyətdə milli-mənəvi dəyərlərin aşınması, milli kimliyin ciddi təhlükələrə məruz qalması ilə bağlı narahatçılığının inikasıdır. Dissertasiyada ağac motivinin türk xalqlarının mifik təfəkküründə malik olduğu simvolik mənə yükü və “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında edam zamanı Uruzun ağaclarla söhbəti xatırlanmış, müqayisəli təhlillər aparılmış və Sabir Azəri yaradıcılığında folklordan bəhrələnmənin yaradıcı xarakter daşdığı aydınlaşdırılmışdır.

Milli özünüdərk probleminin Sabir Azəri yaradıcılığında təcəssümündən bəhs edəkən yazıçının ailə dəyərlərini yüksək tutmasından və ailəni müqəddəs ocaq kimi səciyyələndirməsindən söz açılmışdır. Tədqiqatda “Dələnda” romanının qəhrəmanı, patriarxal qayda-qanunların hökm sürdüyü bir dünyanın təmsilçisi olan Gülsəfa ana obrazı torpağa, milli-mənəvi dəyərlərə bağlı insanın saf mənəviyyatının təmsilçisi, ailə, ocaq simvolu kimi təqdim olunmuşdur.

Birinci fəslin II yarımfəslə “**Sabir Azəri yaradıcılığında sovet rejiminə tənqidi münasibət**” adlanır. Sovet cəmiyyətində hələ 1937-ci il repressiyalarının xofu hökm sürdüyü bir zamanda

⁷ Vahabzadə Bəxtiyar. İki povest haqqında. / Sabir Azərinin “İlk təkən” və “Duman çəkilir” povestləri haqqında. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., Bakı, 1978, 30 sentyabr.

Sabir Azəri bu faciənin əsl səbəbkarlarının araşdırılmasını və cinayətkarların hamısının cəzalandırılmasını tələb edirdi. “Tələbə məhbusun etirafları” romanında yazıçı repressiya haqqında belə yazırdı: “Bütün sovet cəmiyyəti repressiya xofunun ucbatından divarları çat vermiş, hər an uçmağa hazır olan evə bənzəyirdi... Bu, ideoloji kəşf idi! Bu, despotik bir kəşf idi!”⁸ Bu yarımfəsildə “Dalanda” romanı, “İlk təkən” povesti və s. əsərlərdə yazıçının sovet cəmiyyətinin çatışmazlıqlarını, müxtəlif sahələrdə formalizmin və rüşvətxorluğun sosial-ictimai inkişafa ziyan vurmasını açıq tənqid etdiyi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. “Dalanda” romanında təsvir olunan ağır vəziyyətin uzun müddət davam edə bilməyəcəyini, sovet cəmiyyətinin irəli – gələcəyə yolu qalmadığını metaforik dillə əks etdirən S. Azəri “İlk təkən” povestində böyük uzaqgörənliklə bu ədalətsiz quruluşun dağılacağına işarə edirdi. “Dalanda” romanı Sovet imperiyasının ən məşhur ədəbi dərgilərindən olan “Roman - qazeta”da 3,5 milyon, “İlk təkən” povesti isə 1,5 milyon tirajla çap olunmuşdu. S. Azəri bu kütləvi dərgidə nəşr olunan üçüncü, təkrar nəşr olunan ilk Azərbaycan yazıçısı olmuşdu. “Nəşrin baş redaktoru Valeri Qaniçev deyirdi ki, “Polşada baş verən hadisələr fonunda bu əsər (“İlk təkən povesti” – G. X.) aktual səslənəcək”. O zaman heç ağılımıza gəlmirdi ki, bir neçə ildən sonra bundan da dəhşətli hadisələr SSRİ - də baş verəcək.”⁹

Bu yarımfəsildə Sabir Azərinin şəxsi arxivi üzərində aparılan tədqiqat nəticəsində aşkarlanan çap olunmamış “Qəbirsiz adam” pyesi haqqında ətraflı bəhs edilmişdir. “Qəbirsiz adam” pyesi totalitar rejimin ifşasına həsr olunmuşdur. İlk və ya son səhifəsində tarix yazılmasa da əsərin saxlandığı qovluqda 1982-ci il tarixi qeyd olunmuşdur. Tiranlığın, despotizmin tənqidinə həsr olunmuş “Qəbirsiz adam” pyesində rejimin idarəetməsində əsas

⁸ Azəri Sabir. Tələbə məhbusun etirafları. Bakı: Çarşıoğlu, 2007, 256 s.

⁹ Bədəlov Nadir. Sabir Azəri: Yazılan həyatın özüdür. “El” jur., Bakı, 2009, N9, s. 55-61.

prinsip kimi insanların ürəyinə salınmış xof göstərilir. Sabir Azərinin “Qəbirsiz adam” pyesi ilə B. Vahabzadənin 1988-ci ildə qələmə aldığı “İki qorxu” adlı poeması arasında ideya-məzmun oxşarlığı vardır. Hər iki əsər sovet imperiyasının cəmiyyətdə şəxsiyyət azadlığını məhdudlaşdırmasına, cəmiyyəti qorxu və səksəkə içində saxlamasına etiraz olaraq qələmə alınmışdır. Bu əsərlərdə “ellər atası” adlandırılan İ.Stalin repressiyaların səbəbkarı kimi ittiham olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, “Qəbirsiz adam” pyesi “İki qorxu” poemasından altı il əvvəl qələmə alınmışdır.

Yazıçı bütövlükdə XX yüzillikdə baş verən siyasi-ictimai, tarixi hadisələr, fərd və kütlənin psixologiyasındakı dəyişikliklər və s. haqqında öz mülahizələrini “Sonsuzluq” romanında göstərmişdir. Romanda mifik keçmişdə Gündoğan və Günbatan imperiyalarının bitərəf krallığın torpaqlarına göz dikməsi və bu ölkəni işğal etməsi Azərbaycan xalqının tarixən yaşadığı bir çox faciələri, o cümlədən Rusiya imperiyası və İranın tarixi Azərbaycan torpaqlarını bölüşdürməsini xatırladır.

Bu yarımfəsildə mübariz xalq ruhu və milli iradənin tərənnümünə həsr olunmuş “Qartal yuvası” hekayəsindən də ətraflı söz açılır. Nağıl dili ilə yazılan hekayədə zalım padşahın doğma diyarımızı talan edib qartallarımızı məhv etməsi təsvir olunarkən yazıçının öz dövrü, ictimai-siyasi vəziyyət, xalqın gen və yaddaşını zədələməsi məsələsi diqqət önünə çəkilir. “Qartal əfsanəsi” hekayəsində padşahın dilindən verilən aşağıdakı fikirlər olduqca səciyyəvidir. “Gözləri göylərə baxan, göylərdə qartallar görən elin oğlunu-qızını, deyirmiş, əsarətdə saxlamaq olmaz, əvvəl-axır, deyirmiş, bu oğul-qızlar da öz qartalları kimi zirvələrdə cövlan eləmək istəyəcəklər. Onda, deyirmiş o padşah, bu oğul-qızları aşağıda, lap yeddi arşın quyunun dibində lap ölüm də saxlayammaz.”¹⁰ Hesab edirik ki, burada “göylərdə qartallar görən el” sözləri H. Cavidləri, Ə. Cavadları, S. Mümtazları olan Azərbaycan xalqına şamil edilə

¹⁰ Azəri Sabir. Ovçunun xatirələri. Bakı: Gənclik, 1991, 320 s.

bilər. Bu el öz tarixini, qəhrəmanlarını, ziyalılarını tanıyan və yaşadan eldir.

“Sabir Azəri nəsrinin bədii-fəlsəfi xüsusiyyətləri” adlanan ikinci fəsil də öz növbəsində iki yarım fəsildən ibarətdir. Birinci yarım fəsil **“Sabir Azəri nəsrində insan və cəmiyyət probleminin təcəssümü”** adlanır. Sabir Azərinin yaradıcılığında “kiçik insan”ın mənəvi dünyasının inikası, həyat hadisələrinin lirik-psixoloji təhlili, mənəvi-əxlaqi axtarışlar və s. daha çox tərənnüm olunmuşdur. Yazıçı əsərlərində cəmiyyətdə sosial ədalətsizliyin dərinləşməsini, mənəvi-əxlaqi dəyərlərin itirilməsini, mənəvi saflığını qoruyan insanların bu cəmiyyətdəki labüd faciəsini təsvir etmişdir. Bu yarım fəsildə “Dalanda” romanının qəhrəmanı Qafarın nümunəsində yaşadığı mühitdə mənəvi dayaq tapa bilməyən insanın faciəsi haqqında söz açılmışdır. Romanda sosial mühitin ictimai mənafeyi öz mənafeyindən üstün tutan qəhrəmanı qəribəlikdə, “donkixotluqda” ittiham edir. Qafarın faciəsinin səbəbi kimi aid olduğu kənddən, doğma torpaqdan uzaqlaşması göstərilir. Prof. Məmməd Qocayev Qafarın kənddən ayrılmasını milli köklərindən uzaqlaşma kimi dəyərləndirir və qəhrəmanın faciəsini də məhz bu səbəblə əlaqələndirir. “Əsərin qəhrəmanı Qafarın faciəsi məhz öz kökündən ayrı düşmüş şəxsin faciəsidir.”¹¹ Yazıçı kənddən gələn Qafarın şəhərdə inamsız, iradəsiz, zəif olmasını böyük ustalılıqla və bədii dillə belə ifadə edir: “Köhnə, təkəm-seyrək xəzəllər də nəm idi, xəzəlin altındakı otlar cücərmişdi, amma o saat bilinirdi ki, bunlar yaz cücərtisi deyil. Otların rəngi qaçqın idi, bu göy otlar yetim uşaq tək səksəkəli idi. Hava bulansa, azca qar-şaxta gəlsəydi, dərhal məhv olacaqdı. Yazda cücərən otlar isə şux olur, diri olur, az qala adamın gözünün qabağında uzanır. Niyəsə Qafarın ürəyindən keçdi ki, şəhərə gedəndən o da qışda cücərən otlara dönüb, qorxaq olub, zəif olub...”¹² Dissertasiyada

¹¹ Qocayev Məmməd. Zərurəti dərk etməyincə. “Azərbaycan” jur., Bakı, 1984, N12, s. 180-182

¹² Azəri Sabir. Günəşə sarı gedəndə. Bakı: Yazıçı, 1988, 408 s.

Qafarın faciəsinin səbəbi haqda müxtəlif alimlərin (M.Qocayev, A.Hüseynov, T.Salamoğlu, B.Əhmədov) fikirlərinə diqqət yetirilib.

Dissertaiyanın bu yarımfəslində Sabir Azərinin çap olunmamış “Pöhrələr əyri bitir” dramının ideya xüsusiyyətləri təhlilə cəlb olunmuşdur. Bu əsərdə hadisələrin təsvirindən əvvəl müəllif öz ümumiləşdirilmiş fikirlərini qeyd etməyi zəruri bilmişdir. “Bu gün biz çox şeyə qarşı narazılığımızı bildiririk: bürokratiyə, kiminsə haqq yolundan sapmasına... Bəs bu əyintilər nə vaxt, harda başlayıb? Dərindən düşünsək, görürük ki, gözümüzün qabağında. Lakin bu əyintiyə ... dözmüşük, göz yummuşuq.”¹³ Bu pyesdə sosial həyatın ziddiyyətləri analitik təhlil müstəvisinə çıxarılmış, vətəndaş fəallığı və fədakarlığının vacibliyindən söz açılmışdır.

İnsanın özünü və dünyanı dərk etməsi və bu prosesdə xeyirlə şərin mübarizəsinin bədii-fəlsəfi təcəssümü Sabir Azərinin əsərlərində dolğun bədii həllini tapmışdır. Tədqiqatda mövzu ilə bağlı “Sonsuzluq” romanı ilə “Günəşə sarı gedəndə” povesti arasında müqayisəli təhlil aparılmışdır. “Sonsuzluq” romanında müəllif insanın özünüdərkini, özünümühakiməsini labüd, eyni zamanda sonsuz bir proses kimi dəyərləndirmişdir. “Bu əsərimin adı – “Sonsuzluq” bioloji mənada başa düşülməməlidir. Yəni insanın dünyanı, haqqı, ətrafı, özünü dərk etməsi sonsuz bir prosesdir və bunun sonuna varmaq da çətindir, bəlkə də mümkün deyil.”¹⁴

Həyat faktına həssaslıq, insan və cəmiyyət münasibətlərinə analitik yanaşma əks olunan əsərlərdən biri də “Gecə məşəl yanır” povestidir. Bu povest haqqında 1975-ci ildə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində professor Qulu Xəlilovun məqaləsi çap

¹³ Azəri Sabir. “Pöhrələr əyri bitir”. "Salman Mümtaz adına Azərbaycan Respublikasının Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivini " 623-cü fond, 4-cü siyahı, saxlama vahidi 19. 1974-cü il.

¹⁴ Heydərlı Böyükkışı, Hilalqızı Sevil. Sabir Azəri: Fəxr edirəm ki, türkəm. “Müsavət” qəz., Bakı, 2008, 17 mart.

olunmuş və bu əsər haqqında “müasir bədii nəsr tələblərinə cavab verməyən” əsər kimi söz açılmışdır. Tənqidçinin bəzi fikirləri ilə razılaşısaq da, qeyd etmək lazımdır ki, məqalədə əsərə obyektiv münasibətdən daha çox sosialist realizmi prinsipləri çərçivəsində yanaşılmışdır. Profeessor Q. Xəlilov əsərlə bağlı ciddi iradlarını bildirir və gənc yazıçıları qadın obrazlarının təsvirində klassiklərdən örnək götürməyə səsləyir. “Bizim Burla xatun və niğarlarımız, Şirin və leyliyərimiz, Qumru və saçlılarımız, Aygün və qəmərlərimiz... onlarca, yüzlərcə qadın qəhrəmanlarımız analığın, mərdliyin, namus və qeyrətin, təmizliyin... kamil nümunəsi sayılmamışlarmı?”¹⁵ Bu fikirlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, Sabir Azəri işıqlı, yüksək amallı, ləyaqətli qadın obrazları yaratmamış və ya cəmiyyət üçün xarakterik olmayan problemləri təsvir etmişdir. Lakin yazıçının ilk uğurlarından sayılan bu əsərdə milli-mənəvi dəyərlərimizi əks etdirən, işıqlı obrazlar kifayət qədərdir. Tənqidçinin fikirlərini inkar etmək üçün prof. T.Hüseynoğlunun aşağıdakı fikirlərini sitat gətirmək olar: “Durgunluq dövründə və ondan əvvəl çap edilmiş əsərlər içərisində elələri olmuşdur ki, orada bilavasitə əsərin mərkəzində müsbət qəhrəman dayanmasa da, bütün əsər boyu yazıçı mövqeyi ilə birlikdə müsbət ideal aydınlaşmış, oxucunu həyata, yaşamağa və mübarizəyə çağırmışdır; onun qəlbini ümidlə isindirmiş, yolunu ümidlə işıqlandırmışdır. Belə əsərlərdə eybəcərliyi əks, ifşa və inkar arxasında etik ideali təqdim və təsdiq dayanmışdır.”¹⁶ Yazıçının “Gecə məşəl yanır” povestində də müsbət ideal qəhrəmanın nümunəsində izlənilmiş, müəllif əsəri mənəvi-əxlaqi axtarışlar üzərində quraraq oxucunun özünün “etik ideali təsdiqləməsinə” rəvac verir.

¹⁵ Xəlilov Qulu. Həyatı yarımçıq öyrənəndə... / Yazıçı Sabir Azərinin “Gecə məşəl yanır” povesti haqqında. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., Bakı, 1975, 24 may.

¹⁶ Hüseynoğlu Tofiq. Söz – tarixin yuvası. Bakı: 2000, 166 s.

İkinci fəslin ikinci yarım fəslı **“Sabir Azəri yaradıcılığında təbiət stixiyası”** adlanır. Tədqiqatda Sabir Azərinin təbiətə vurğunluğunun onun öz bioqrafiyası ilə əlaqəli olduğu əsaslandırılmışdır. Yazıcının bədii irsində təbiət və insanın mənəvi-psixoloji dünyası arasında bədii paralellik yaradıldığını müşahidə etmək mümkündür. “Dalanda”, “Sonsuzluq” romanlarında, “Günəşə sarı gedəndə”, “Gecə məşəl yanır”, “Darıxan şəhər”, “Bozdağın nağılı” povestlərində bu fikirlər daha qabarıq şəkildə öz əksini tapmışdır. Bu kimi əsərlərdə təbiətlə başbaşa qalmaq, üzləşmək və ya təbiət qoynunda insanın özü ilə tək qalmasının insanın özünüdərkinə, özünümühakiməsinə və ya çox zaman saflaşmasına, güclənməsinə səbəb olması təsvir olunmuşdur. “Sabir üçün təbiət əsas stixiyadır. Bu stixiya bir çox halda insanın mənəvi dünyasını formalaşdırır, onu təbii saflığa çağırır.”¹⁷

Sabir Azəri yaradıcılığında təbiət və vətən anlayışları vəhdət təşkil edir. “Bozdağın nağılı” povesti Sabir Azərinin öz doğma torpağı, yurdu, uşaqılıq illəri ilə bağlı ürəyində illər uzununu gəzdirdiyi məhrəm duyğuların bədii ifadəsidir. Müəllifin özü etiraf etmişdir ki, Bozdağ uzaq uşaqılıq illərindən onun hafizəsinə həkk olunmuş Sarıtəpənin doğurduğu təəssüratlardan yaranıb. “Biz o əfsanələrımızı – Tut bağı, Sarı təpəni, ulu və qürurlu çinarları qorumayanda, yerlərində bircə pöhrə basdırmayanda heç düşünürdükümü ki, öz yaddaşımızı, həm də qan yaddaşımızı, mənəvi yaddaşımızı düzləyib itiririk? Düşünürdükümü ki, beləliklə biz bu yolla da tarixi-psixoloji-mənəvi ənənəmizi itiririk? Fərqi nə varırıqmı ki, bu, genetik tarixliyi, ənənəçiliyi qırmaq, yox etmək deməkdir? Məgər Tut bağı, Sarı təpə əfsanələri həm də mənəvi deyildimi?”¹⁸ Sabir Azərinin öz şərhindən də görüldüyü kimi bu povestdə təbiət

¹⁷ Məmmədov Cahangir. Yaddaşın səhifələri: / Sabir Azərinin “Günəşə sarı gedəndə” povesti haqqında. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., Bakı, 1982, 11 iyun.

¹⁸ Azəri Sabir. Tələbə məhbusun etirafları. Bakı: Çarşıoğlu, 2007, 256 s.

məhz milli yaddaşa eyniləşdirilir. Hesab edirik ki, bu mənada İ. Hüseynovun “Teleqram” (və ya “Faciə”), İ.Məlikzadənin “Dədə palıd” povestləri ilə “Bozdağın nağılı” povesti arasında aşkar uyğunluq mövcuddur. Əsərin ana fikrini simvolik şəkildə ifadə edən Bozdağ motivi istər-istəməz Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” romanındakı Baba Kahanı da xatırladır. Hər iki yazıçı mifoloji simvollarından, ümumtürk inanclarından bəhrələnmişdir.

“Ovçunun xatirələri” hekayələr silsiləsi təbiətə məhəbbətin təzahürü baxımından diqqət çəkir. Sabir Azəri bu silsilədə həyatın və insan psixologiyasının ən müxtəlif yanlarının təbiətlə ünsiyyətdə açıldığını göstərmişdir. Yazıçı sanki çöl şərtlərinin çətinliyini sosial mühitdəki problemlərlə müqayisə etmiş və təbiətin sınaqlarını əsl həyat dərsi kimi səciyyələndirmişdir. Təbiətə münasibət mənəviyyat ölçüsü kimi dəyərləndirilmişdir. “Ovçunun xatirələri” adlı kitabının ön sözündə müəllif hekayələrdəki ana motivi ümumi şəkildə aşağıdakı kimi qeyd etmiş və oxucuya təbiəti qorumağın vacibliyi haqqında müraciət etmişdir. “Bir də... çalışmışam ki, insanın TORPAĞA, TƏBİƏTƏ məhəbbətini, doğma TORPAQ, TƏBİƏT qarşısındakı vətəndaşlıq borcunu ona xatırladım. Təbiətə, torpağa, meşələrə, göllərə, çaylara xüsusən Kürə, Araza, çeşmələrə münasibətdə ehtiyatlı, çox ehtiyatlı olmalıyıq. Yadda saxlamalıyıq ki, gələcək nəsillərin taleyi bizim təbiətə, torpağa, çaylara, göllərə, çeşmələrə münasibətimizdən də çox asılıdır.”¹⁹ Göründüyü kimi, yazıçı ekoloji problemlərə və təbiətin mühafizəsi məsələsinə vətənpərvərlik kontekstindən yanaşmışdır. S.Azərinin əsərlərində təbiətin mühafizəsi ciddi bəşəri məsuliyyət kimi dərk olunur.

Üçüncü fəsil **“Sabir Azəri yaradıcılığında avtobioqrafizm”** adlanır və iki yarım fəsildən ibarətdir. Birinci yarım fəsil **“Azərbaycan ədəbiyyatında sənədli nəsr ənənələri”** adlanır. Birinci yarım fəsildə sənədli-bədii nəsr nümunələrinin

¹⁹ Azəri Sabir. Ovçunun xatirələri. Bakı: Gənclik, 1991, 320 s.

xüsusiyyətləri və Azərbaycan ədəbiyyatındakı tarixi haqqında söz açılmışdır.

Sənədli nəsr əsərləri üçün yazıçının yaradıcı təxəyyülü ilə müqayisədə reallığa əsaslanması və səmimiyyəti daha çox səciyyəvidir. Professor Əsgər Rəsulovun “Türk sənədli-bədii nəsr” adlı monoqrafiyasında sənədli ədəbiyyat haqqında geniş təsəvvür əldə etmək mümkündür. “Bədii nümunə ilə publisistika ayrı-ayrı əksətdirmə sahələrinə - yaradıcılıq tiplərinə aiddirlər. *Sənədli ədəbiyyat isə bədii ədəbiyyatla publisistikanın, elmlə sənətin sintezindən yaranmışdır və öz təbiəti və mahiyyəti etibarilə elmlik, publisistlik və bədilik kimi üç əsas metodoloji yaradıcılıq keyfiyyətini ehtiva edən incəsənət formasıdır. Sənədli ədəbiyyat ayrı-ayrılıqda öz tərkib hissələrinin, komponentlərinin heç birini təkrar etməyən və eyni dərəcədə heç biri ilə əvəzlənə bilməyən xüsusi yaradıcılıq tipidir.*”²⁰ Bu yarım-fəsildə sənədli nəsr janrları və xüsusiyyətləri haqqında bəhs edilmiş, terminoloji lüğətlərdən, nəzəri materiallardan nümunələr gətirilmişdir.

Orta əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatında sənədli nəsr janrlarında (memuarlar, bioqrafiyalar, avtobioqrafiyalar, tərcümeyi-hallar və s.) əsərlər yazılmamışdır. Lakin qəsidələrdə, fəxriyyələrdə, poemalarda müəlliflərin öz həyatından hansısa əlamətdar hadisələri xatırlatması, özü haqqında məlumat verməsi memuar ədəbiyyatının ilkin əlamətləri kimi səciyyəvidir. Filologiya üzrə elmlər doktoru N. Səmədova “Azərbaycan memuar ədəbiyyatı tarixi” adlı kitabında Azərbaycan memuar ədəbiyyatına aid ilk əsər kimi X. Şirvaninin “Töhfətül – İraqeyn” poemasını göstərmişdir.²¹ Azərbaycan ədəbiyyatında sənədli bədii nəsrin ən kamil nümunələri XX əsrdə yazılmışdır.

Fransada yaşamış azərbaycanlı yazıçı Baninin “Qafqaz günləri” adlı avtobioqrafik romanı, C. Məmmədquluzadənin

²⁰ Rəsulov Əsgər. Türk sənədli – bədii nəsr. Bakı: Elm, 2004, 428 s.

²¹ Səmədova Nailə. Azərbaycan memuar ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Nurlan, 2006, 331 s.

“Xatiratım”, İ. Şıxlının “Cəbhə yolları”, İ. Əfəndiyevin “Geriyə baxma, qoca”, Anarın “Sizsiz” və s. kimi əsərləri sənədli nəsrin parlaq nümunələrindəndir.

Bu yarımfəsildə bioqrafik və avtobioqrafik əsərlərin oxşar və fərqli cəhətləri haqqında söhbət açılmışdır. Daha çox avtobioqrafik roman tələblərinə cavab verən “Tələbə məhbusun etirafları” romanının titul vərəqində “bioqrafik sənədli roman” sözləri qeyd olunmuşdur. Bioqrafik nəsrin əsas xüsusiyyətlərindən biri sənədlilik olduğunu nəzərə alsaq, bu baxımdan müəllifin hafizəsi, məktublar, ailə arxivi, arxiv sənədləri, şəxsi görüşlər, qeydlər, xatirələr və s. səciyyəvi ola bilər. Bioqrafik əsərlərin daha bir xüsusiyyəti də elmlilikdir ki, bu cəhət onu avtobioqrafik əsərlərdən fərqləndirməkdə yardımçı olur. Avtobioqrafiyaların süjeti müəllifin həyat yolu ilə birbaşa bağlı olur və hadisələrin mərkəzində müəllif özü durur. Əgər bioqrafiyada məqsəd hər hansı şəxsiyyətin həyatını bədii şəkildə işıqlandırmaqdırsa, avtobioqrafiyalarda müəllif öz həyat yolunu və şəxsiyyətini oxucuya təqdim edir.

Sənədli bədii nəsr nümunələrinin qələmə alınması və tədqiqi ədəbiyyat tarixi baxımından da önəmlidir. Bu xatirələr həm ayr-ayrı mühüm tarixi şəxslərin həyatı, yaradıcılığı və şəxsiyyəti barədə zəngin informasiya mənbəyinə çevrilir, həm də dövrün, ictimai-siyasi hadisələrin yaradıcı, prosesə, mədəniyyətə təsirini əks etdirir.

Üçüncü fəslin ikinci yarımfəsli “**Sabir Azərinin ədəbi irsində bədiilik və sənədliliyin sintezi**” adlanır. Avtobioqrafizm bədii ədəbiyyatın mahiyyətində vardır. Çünki ciddi əsər müəllifin öz həyat müşahidələri əsasında yaranır. Sabir Azərinin də ədəbi uğurlarının əsasında məhz həyat həqiqətlərinə sədaqət dayanır.

Ümumiyyətlə, yazıçının əsərləri iki qrupa ayrılır:

- Avtobioqrafik səciyyəli əsərlər;
- Bədii təxəyyül məhsulu olan, lakin bir sıra avtobioqrafik məqamları ehtiva edən əsərlər.

Sabir Azərinin “Mən DTK-nın təcridxanasında yatmışam”, “Qorxu”, “Ovçunun xatirələri” və “Tələbə məhbusun etirafları” əsərlərində müəllif öz həyatından, gördüklərindən bəhs etdiyini bildirmişdir.

Müstəqillik illərində yazıçı “Tələbə məhbusun etirafları” adlı bioqrafik-sənədli roman yazmış və bu roman vasitəsi ilə onu sıxan, narahat edən mətləblər haqqında etiraflar etmişdir. Bu əsər roman – etiraf adlandırıla bilər. Romanda hadisələr 1956-cı ildə, yəni Sabir Azərinin universitetin üçüncü kursunda oxuyarkən həbs olunmasının təsvirindən başlamışdır. Bu hissəni müəllif “Gedər-gəlməz” başlığı ilə təqdim etmişdir. Romanda müəyyən hissələrə verilmiş başlıqlar da müəllifin öz həyat xronologiyasına uyğundur: “Onda mənim də bəxtəvər günlərim idi”, “Arzularım payıza düşdü”, “Sənə pənah gətirirəm, doğma kəndim!”, “Xoş gördük, doğma universitet!”, “İlk təyinatım və rəsmi iş yerim”, ““Ulduz”da keçən ömrüm” və s. Əsər ümumilikdə on beş hissədən ibarətdir. Bu başlıqlar da əsərin obyektinin yazıçının məhz öz həyatının olmasını və hadisələrin mərkəzində özünün dayanmasını əks etdirir.

“Tələbə məhbusun etirafları” romanında Sabir Azərinin öz obrazından başqa həmçinin ümumi şəkildə mətnin daxilində “gizlənen” Vətən və Söz obrazları da nəzərə çarpır. Yazıçı təsvir etdiyi hadisələr vasitəsilə həm də öz şəxsiyyətini şərh etmişdir. Belə ki, əsərin qələmə alınmasında həyat hadisələrinə seçici münasibətin əsas prinsipləri yazıçının özünü düşündürən məsələləri əks etdirmişdir. Bu isə oxucuya müəllifin öz psixoloji portretini və şəxsiyyətini açıqlaya bilər. Romanda müstəqilliyimizin əldə olunması, qanlı yanvar hadisələri, XX əsrin sonunda xalqımızın yaşadığı ən mühüm tarixi hadisələr “Azadlıq yanğısı və meydan hərəkatı” adlı sonuncu hissədə təsvir olunmuşdur. Bu hissədə müstəqilliyimizin, azadlığımızın yeni qazanıldığı dövrlərdə xalqımızın böyük itkilərlə üzləşməsindən, kommunist rejiminin xalqımıza

vurduğu son zərbələrdən, ermənilərin dövlətimizə qarşı xəyanətərkar mövqeyindən bəhs edilmişdir

Yazıçının öz ov xatirələrini cəmlədiyi “Ovçunun xatirələri” hekayələr silsiləsi də avtobioqrafik səciyyəli hekayələrdən ibarətdir. Adından da görüldüyü kimi, silsiləyə daxil olan hekayələr xatirə - memuar məzmunundadır. Bu kitabda yer alan hekayələri iki qrupda qruplaşdırmaq mümkündür:

- Birinci qisim hekayələr bədii xarakterlidir. Bu hekayələrin mövzusu yazıçının doğma kəndində və ya ümumiyyətlə təbiət qoynunda, ovda müşahidə etdiyi hadisələrdən qaynaqlansa da, nəticə etibarilə, təxəyyül məhsulu olduğu üçün sənədli nəsr deyil, bədii ədəbiyyat nümunəsidir.
- İkinci qisim hekayələr isə yazıçının öz obrazının da yaradıldığı bir neçə silsilədən ibarətdir. Buraya “Yalandan törəyən həqiqətlər”, “Ovçu Əmirin bəzəmələri”, “Cek”, “Geoloqlar haqqında hekayətlər” hekayə silsilələri daxildir. Silsilələrə aid olmayan “Mənim ilk qaban ovum”, “Kim kimi aldatdı”, “İlk uğurun sevinci”, “Qisas” kimi hekayələr də bu qrupa aiddir. Bu hissədə adı çəkilən hekayələr sənədli nəsr nümunələri kimi təhlilə cəlb olunur.

Bu yarım fəsildə Sabir Azərinin “Ovçunun xatirələri” hekayələr silsiləsi ilə XIX əsr rus ədəbiyyatı nümayəndələrindən İ.S.Turqenevin “Ovçunun xatirələri” adlı hekayələr silsiləsi arasında müqayisəli təhlillər aparılmışdır. Hər iki silsilədə istər ov səhnələri, istər təbiət təsviri, istərsə də təbiətin qoynundakı sadə insanın mənəvi-psixoloji aləminin təsviri arasında bənzərlik vardır. Silsilələrdəki hekayələri bir birinə yaxınlaşdıran sadəcə tematika deyil, həm də ovçu yazıçının təbiət qoynunda təzahür edən düşüncələridir. Sabir Azərinin “Bozdağın nağılı” povestindəki Lüt İsa və Qırp Musa obrazları ilə İ.S.Turqenevin “Xor və Kaliniç” hekayəsinin qəhrəmanları Xor və Kaliniç arasında da bənzərlik mövcuddur.

Ümumiyyətlə, altmışıncı illər ədəbi nəslinin uğurlarını şərtləndirən amillərdən biri daha çox öz müasirlərindən,

özlərindən yazmağa üstünlük vermələri idi. Bu cəhət Sabir Azəri nəsrinə də şamil oluna bilər. Yazıçının bütün əsərlərində eyni təhkiyəçi intonasiyasını hiss etmək mümkündür. Bunu qəhrəmanlara da aid etmək olar. Qiyas (“Kar qaya”), Qafar (“Dalanda”), Kamandar (“Bozdağın nağılı”), Cəlil bəy (“Duman çəkilir”), Mustafa (“Günəşə sarı gedəndə”), Murad (“Sonsuzluq”) kimi obrazlar yazıçının öz mənəvi dünyasını əks etdirir. Sabir Azəri yaradıcılığında avtobioqrafizmə meyl onun qələminin səmimiyyətindən irəli gəlir.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində Sabir Azərinin bədii irsinin ideya-bədii xüsusiyyətlərinin təhlilinə dair fikir və mülahizələr bu şəkildə ümumiləşdirilmişdir:

- Altmışıncılar ədəbi nəslinin nümayəndələrindən biri Sabir Azərinin yaradıcılığının ən zəngin və məhsuldar dönməsi 70-80-ci illərə təsadüf etmişdir. Sabir Azərinin ədəbi irsi hər şeydən öncə milli koloriti, xəlqiliyi, xalq ruhuna yaxınlığı ilə seçilir. Ədibin “Duman çəkilir” povestində milli-mənəvi dəyərləri təcəssüm etdirən bəy obrazı yaradılmışdı. Millilikdən uzaq, süni beynəlmiləçiliyə xidmət edən əsərin əsl ədəbiyyatdan uzaq olduğunu düşünən yazıçının “Duman çəkilir” povesti milliözünüdərk probleminin inikası ilə bağlıdır. Əsərin baş qəhrəmanı Cəlil bəy rəmzi, ümumiləşdirilmiş obraz kimi Azərbaycan milli-etnik xarakterini əks etdirir. Bu obraz ədəbiyyatımızda Cahandar ağa (“Dəli Kür”), Kərbəlayi İsmayıl (“Qarlı aşırım”) kimi obrazlarla eyni sırada dəyərləndirilməlidir.

- Yazıçının ədəbi zövqünün formalaşmasında İsa Hüseynov və İsmayıl Şıxlı kimi görkəmli sənətkarların əvəzsiz rolu olmuşdur. Müsahibələrində bunu açıq şəkildə etiraf edən yazıçının əsərlərində də bu təsir olduqca intensiv müşahidə olunur.

- Sabir Azəri yaradıcılığının başlıca qaynaqlarından biri sözsüz ki, xalq yaradıcılığı olmuşdur. Yazıçının ədəbi irsində bayatı təfəkkürü və “Koroğlu” dastanının təsiri daha

qabarıqdır. Sabir Azəri yaradıcılığında folklor motivlərindən bəhrələnmə daha çox əsərlərin sətraltı səviyyəsində, ideya-estetik səciyyəsində hiss olunur.

- Vətənpərvər yazıçı Sabir Azəri dövrün mühüm ictimai-siyasi hadisələrinə də etinasız yanaşmamış, sovet rejiminin despotik idarəetmə sisteminə qarşı dərin etiraz hissi duymuşdur. Bu etiraz, sözsüz ki, onun əsərlərində də əks olunmuşdur. “Dalanda”, “İlk təkən”, “Darıxan şəhər” və s. kimi əsərlərdə yazıçı sovet cəmiyyətinin çürük əsaslarını və bu cəmiyyətin məhvini qaçılmaz edən ədalətsizlik, rüşvətxorluq, formalizm, bürokratiya və s. kimi ciddi problemləri təsvir etmişdir.

- Sabir Azərinin çap olunmamış “Qəbirsiz adam” adlı faciəsi despotizm, sovet idarəetmə sistemi və müxtəlif iş sahələrində hökm sürən formalizmin tənqidinə həsr olunmuşdur. Dövrün senzura şərtləri əsərin çapına imkan vermədiyi üçün yazıçı əsəri nəşr etdirə bilməmişdir.

- İnsan-cəmiyyət münasibətləri problemi Sabir Azəri yaradıcılığının leytmotivini təşkil edir. İnsan, onun mənəvi aləmi, daxili “mən”i Sabir Azərini daima düşündürmüşdür. Yazıcının “Kar qaya”, “Günəşə sarı gedəndə”, “Gecə məşəl yanır”, “Dalanda” və s. kimi əsərlərində cəmiyyətin insan üzərində təsiri və eyni zamanda hər bir şəxsin ayrı-ayrılıqda sosial mühitin formalaşmasındakı məsuliyyət payı, yaşadığı mühitdə mənəvi dayaq tapa bilməyən qəhrəmanın faciəsi, cəmiyyətdəki əxlaqi-mənəvi problemlər və s. təcəssüm olunmuşdu.

- Yazıcının əsərlərində diqqət çəkən məqamlardan biri də insan və təbiət münasibətləridir. Təbiətə dərin məhəbbətlə bağlı olan ədibin hər bir əsərində bu hiss əks olunmuşdur. Sabir Azəri oxucunu təbiəti sevməyə və qorumağa çağırır. Lakin bu çağırış şüarçılıq səciyyəsi daşmamışdır. Yazıçı yalan və saxtakarlıqla dolu insan cəmiyyətini saflıq və təmizlik simvolu hesab etdiyi təbiətlə qarşılaşdırır və üstünlüyü ikinciyə verir.

“Kar qaya”, “Günəşə sarı gedəndə”, “Darıxan şəhər” və s. kimi povestləri, “Bildirçin nəğməsi”, “Çöllərin yaşıl ətri”, “Bir tikə çörək” və s. kimi hekayələrində təbiət mənəvi təmizlik və saflığın simvolu kimi təqdim olunur.

- Sabir Azəri hər bir əsərini öz həyat təcrübəsi əsasında qələmə almış, əsərlərinin mövzusunun şahidi olduğu hadisələrdən götürmüşdür. Onun əsərlərində müxtəlif avtobioqrafik izləri müşahidə etmək mümkündür. Müstəqillik illərində isə yazıçı “Tələbə məhbusun etirafları” adlı avtobioqrafik roman yazaraq öz həyat yolundan bəhs edib, yaşadığı hadisələrlə bağlı səmimi etiraflar etmişdir. “Ovçunun xatirələri” adlı hekayələr silsiləsinin əsasında da yazıçının ov səfərlərində gördükləri, öz xatirələri dayanır.

Otuza yaxın kitab müəllifi olan Sabir Azəri daima həyat həqiqətlərinə, əsl sənətə sadıq qalmışdır. Yazıçının koloritli, çoxşaxəli, zəngin dil-üslub xüsusiyyətləri ilə seçilən ədəbi irsi 70-80-ci illər Azərbaycan ədəbiyyatının mütərəqqi xüsusiyyətlərini əks etdirmişdir.

Tədqiqatın əsas məzmunu aşağıdakı nəşrlərdə öz əksini tapmışdır:

1. Sabir Azəri yaradıcılığında ədəbi qəhrəman problemi. Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVIII Respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 19-20 dekabr, 2013. s.54-56
2. Milli özünüdərək probleminin Sabir Azəri yaradıcılığında inikası. “Elmi xəbərlər”. Azərbaycan Dillər Universiteti. 2/2014. s.240-248
3. Sabir Azəri nəsrində milli özünüdərək məsələsi. Gənc tədqiqatçıların II Beynəlxalq Elmi konfransının materialları, Bakı, 18-19 aprel, 2014. s.246-247
4. Azərbaycan ədəbiyyatında sənədli-bədii nəsr (Sabir Azəri yaradıcılığı əsasında). “Filologiya məsələləri” jurnalı, №8, Bakı, “Elm və təhsil”, 2014. s.369-376
5. Sabir Azəri yaradıcılığında təbiət stixiyası. “Dil və ədəbiyyat” Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı Dövlət Universiteti 2(94) 2015. s.206-209
6. Sabir Azərinin çap olunmamış “Qəbirsiz adam” pyesi haqqında. Heydər Əliyevin 92 illik yubileyinə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda VI Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 5-7 may 2015. s.523-526
7. Sabir Azəri yaradıcılığında milli ruha bağlılığın genezisi. IV Beynəlxalq Türk İncəsənət, Tarix və Folklor Konfransı/İncəsənət Sərgisi 14-16 may 2015 Türkiyə/Konya. s. 134-139
8. Sabir Azərinin müstəqilliyimizin ilk illərində Azərbaycan – Türkiyə ədəbi əlaqələrində rolu. Risalə. Araşdırmalar toplusu. 11-ci cild. B. Vahabzadənin 90 illiyinə həsr edilmiş “Milli dəyərlər və istiqlal uğrunda mübarizələr” adlı ümumrespublika konfransının materialları. 2015. s. 199-200

9. Sabir Azərinin “Duman çəkilir” povestində milli kimlik problemi. “Tağıyev Oxuları” Bakı Slavyan Universiteti. N2, 2015. s. 169-173.

10. Dissident yazıçı Sabir Azərinin yaradıcılığında sovet rejiminə qarşı etiraz motivləri. Dnepropetrovsk Universitetinin Xəbərləri. Filologiya elmləri seriyası. 2(10)2015. s.70-74

11. Sabir Azərinin ədəbi-estetik zövqünün formalaşmasında İsa Hüseynov və İsmayıl Şıxlı fenomeninin rolu. Gənc tədqiqatçıların IV beynəlxalq elmi konfransı materialları. 29-30 aprel 2016-cı il. s.1150-1152

12. Sabir Azəri yaradıcılığının leytmotivi – insan və cəmiyyət münasibətlərinə fəlsəfi baxış. “Sivilizasiya” jurnalı. Bakı Avrasiya Universitetinin nəşri. 1/2016. s.68-72

**ИДЕЙНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ
ТВОРЧЕСТВА САБИРА АЗЕРИ**

Резюме

Диссертация состоит из «Введения», трех глав, «заключения» и списка использованной литературы.

Во «Введении» обосновываются актуальность темы, научная новизна, теоретическая и практическая значимость работы; даются сведения об объекте, предмете, целях, задачах, методах исследования, научно-методологической основе исследования, о степени разработанности вопроса, об апробации и структуре диссертации.

Первая глава диссертации **«Проблема национальной идентификации в литературном наследии Сабира Азери»** состоит из двух подглав. В этих подглавах были исследованы такие проблемы, как «Отражения проблемы национальной самосознания в творчестве Сабира Азери», «Критическое отношение к советскому режиму в творчестве Сабира Азери».

Вторая глава **«Художественно-философские особенности прозы Сабира Азери»** состоит из двух подглав. Во второй главе были изучены такие проблемы, как «Философский взгляд на взаимоотношения человека и общества», «Стихия природы в творчестве Сабира Азери».

Третья глава диссертации называется **«Автобиографизм в творчестве Сабира Азери»**. Данная глава состоит из двух подглав, в которых рассматривается проблема “Традиции документальной прозы в азербайджанской литературе”, “Синтез художественности и документальности в литературном наследии Сабира Азери”.

В «Заключении» обобщаются основные результаты и выводы исследования.

Khudieva Gulshana Salim gizi

IDEAS AND ARTISTIC FEATURES OF THE SABIRA AZERI'S CREATIVITY

Summary

The thesis consists of introduction, three chapters, conclusion and the list of used literatures.

“Introduction” contains the substantiation of the urgency of the theme, scientific novelty, theoretical and practical significance of the work, the information about the object, subject, purpose, tasks, methods of the research, about the appraisal and structure of the dissertation.

The first part of the dissertation work called “**The problem of national identification in Sabir Azeri’s literary heritage**” consists of two chapters. In these chapters the problems such as “Reflection of the problem of national identity in Sabir Azeri’s works”, “Critical attitude to the Soviet regime in Sabir Azeri’s works” are investigated.

The second part of the dissertation work called “**Artistic and philosophical features of Sabir Azeri’s prose**” consists of two chapters. In the second part the problems such as “Philosophical view on the relationship between man and society”, “The element of nature in Sabir Azeri’s works” are investigated.

The third part of the dissertation work is called “**Autobiography in Sabir Azeri’s works**”. This part consists of two chapters called “Traditions of documentary prose in Azerbaijani literature”, “Synthesis of artistry and documentary in Sabir Azeri’s literary heritage”.

"Conclusion" contains the generalization of the main results of the research.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

Худиева Гюльшана Салим кызы

**ИДЕЙНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ
ТВОРЧЕСТВА САБИРА АЗЕРИ**

5716.01 – Азербайджанская литература

АВТОРЕФЕРАТ

Диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии

БАКУ-2017